

Persuasion of the Audience through the Application of Logical-Mathematical Intelligence in the Educational System of the Holy Quran¹

Zahra Rahmati², Sohrab Morovati³, Mojtaba Mohammadi Anvigh⁴

Doi:

10.30497/esi.2026.249697.2058

Introduction

The Holy Quran, a book of guidance and education, employs a variety of methods to engage its audience and influence their intellectual and emotional responses. Gardner's theory of multiple intelligences places a particular emphasis on the application of logical-mathematical intelligence as one of the dimensions of intelligence. Abilities such as classification, inference, generalization, calculation, pattern recognition, and understanding causal relationships are all part of logical-mathematical intelligence. The Holy Quran, through the intelligent application of this mental capacity, not only endeavors to substantiate fundamental doctrinal concepts, including monotheism and resurrection, but also strives to advance the intellectual and moral development of humanity. With an emphasis on the utilization of logical-mathematical intelligence, the objective of this investigation is to elucidate the rational and educational mechanisms of the Holy Quran in its capacity to persuade the audience. By examining Quranic methods across five primary axes (posing rational questions and logical challenges, expressing causal relationships, presenting mathematical and quantitative examples, inductive reasoning, and deductive reasoning), this research aims to produce a systematic model of Quran-based intellectual education. This model can be used as a basis for the development of modern educational systems.

Methodology

A descriptive-analytical methodology was implemented in this investigation. The data collection method was library-based, and the necessary data were obtained through a thorough and systematic examination of the text of the Holy Quran and the most important authoritative Shia and Sunni commentaries (including Al-Mizan, Majma' al-Bayan, Al-Kashshaf, Fi Zilal al-Quran, and Nemuneh). The data analysis process was

1 .The present study is derived from a doctoral dissertation entitled "The Function of Types of Intelligence in Persuading the Audience in the Holy Quran" at Ilam University.

2. PhD Student in Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology, University of Ilam, Ilam, Iran. zahrarahmati367@gmail.com

3. Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology, University of Ilam, Ilam, Iran (Corresponding Author). s.morovati@ilam.ac.ir

4. Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology, University of Ilam, Ilam, Iran. mo.mohammadi@ilam.ac.ir

divided into three stages: the first stage involved the identification and extraction of verses that were associated with the components of logical-mathematical intelligence. The second stage involved the categorization of the verses within the five main axes of the research. The third stage involved the conduct of a qualitative content analysis of each category of verses in relation to the opinions of commentators. This analysis was conducted to extract the persuasion mechanisms, the manner of influencing the audience, and the educational dimensions of each method.

Findings and Discussion

The research results suggest that the Holy Quran not only successfully persuades the audience intellectually but also establishes a systematic paradigm for intellectual education by utilizing five primary mechanisms of logical-mathematical intelligence:

1) Posing Rational Questions and Logical Challenges: The Quran, through a variety of questions (e.g., "Is He who creates like one who does not create?", "Do you enjoin righteousness upon people and forget yourselves?," "Did you think that We created you in vain?"), urges the audience to engage in logical thinking and challenges their mind. These queries frequently have an argumentative structure, which activates the process of self-persuasion by generating cognitive dissonance, rational admonishment, and delegating the conclusion to the audience's conscience. Abstract thinking, the development of a critical spirit, and the awakening of the rational innate nature are the educational outcomes of this approach.

2) Expressing Causal Relationships: The Quran explicitly describes the causal connections between human actions and their worldly and transcendent repercussions. The relationship between piety and ease in affairs (Talaq: 2-3), the relationship between charity and divine multiplied compensation (Baqarah: 261), and the relationship between the remembrance of God and serenity of heart (Ra'd: 28) are among the most notable examples. These relationships enable the audience to anticipate the outcomes of their actions and elevate faith from a mere emotional experience to a rational decision and a cost-benefit analysis. The educational result of this approach is the development of a sense of control over one's destiny, the reinforcement of responsibility, and the optimism for virtuous action.

3) Presenting Mathematical and Quantitative Examples: The Quran employs numerical examples and quantitative concepts to underscore educational points and bring matters closer to the mind. Examples include the precise calculation of inheritance shares using a fractional system (Nisa: 11-12), the exact counting of the sacred months (Tawbah: 36), and the quantification of the reward for good deeds (one to ten and beyond, An'am: 160). This mechanism facilitates the comprehension of abstract concepts by offering a tangible and objective calculative framework. The cultivation of precision, intellectual discipline, justice-seeking, and orderliness is the educational outcome.

4) Inductive Reasoning (Argument from Design): The Holy Quran repeatedly encourages humans to contemplate and observe the awe-inspiring order of the universe (horizons) and their own selves (souls). The audience is guided from observing details to discovering the general pattern of order and, as a result, the existence of a Wise Creator by verse 164 of Surah Al-Baqarah, which presents eight examples of order in creation (night and day, ships, rain, earth, winds, and clouds), and verse 21 of Surah Adh-Dharyat, which pertains

to the wonders within the human being. The constant divine patterns in societies are also revealed through the study of history and the fate of past peoples (Al-Imran: 137). The educational result of this approach is the development of a scientific mindset, the pursuit of truth, and the acquisition of knowledge through lessons.

5) Deductive Reasoning (Logical Syllogism): Deductive arguments have been implemented in the Quran to substantiate fundamental concepts. The argument of Tamanu' (Anbiya: 22), which is structured as "If there were multiple gods, the order of the universe would collapse; but the order is established; therefore, there are not multiple gods," validates monotheism. The syllogism of priority (Rum: 27), which posits that "If God is capable of the first creation, He is a fortiori capable of re-creation," demonstrates the resurrection. Additionally, the exceptive syllogism has been employed to refute the authority of entities other than God (Ma'idah: 50). The educational result of this approach is the development of logical thinking, systematic reasoning, and an understanding of the importance of monotheism.

Discussion and Conclusion

The fundamental distinctions of this research are summarized as follows after a systematic review of the research background: Primarily, an integrated and systematic approach, as opposed to scattered studies that have only been sufficient to identify instances. Secondly, a detailed examination of the educational impact and persuasion mechanism of each method, rather than merely referencing Quranic examples. Third, elucidating the educational outcomes of each method in conjunction with its persuasive function. Fourth, offering an educational model that is applicable to modern educational systems. In conclusion, the Quran's educational paradigm has utilized logical-mathematical intelligence as its primary axis for the purpose of persuading the audience, as has been previously discussed. The Holy Quran offers a comprehensive and systematic model that can provide a convincing response to doubts regarding the conflict between religion and rationality by incorporating logical persuasion and intellectual education. This paradigm transitions the audience from imitative acceptance to reasoned belief and from intellectual passivity to critical agency. Consequently, it is recommended that religious education be structured in a manner that is not imposing or purely emotional in modern educational systems, This should take the form of challenging questions, the analysis of causal relationships, objective examples, and logical arguments, in order to foster a stable and insightful faith in the audience while respecting their rationality. The rational innate nature of humanity is in perfect harmony with religion, as evidenced by these discoveries.

Keywords: Audience Persuasion, Causal Relationships, Deductive Reasoning, Educational Function, Holy Quran, Inductive Reasoning, Logical-Mathematical Intelligence.

اقتناع مخاطب از طریق به کارگیری هوش منطقی-ریاضی در نظام تربیتی قرآن کریم^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۱/۲۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۰۳

زهرا رحمتی^۲

سهراب مروتی^۳

مجتبی محمدی انویق^۴

Doi: 10.30497/esi.2026.249697.2058

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تبیین سازوکارهای عقلانی و تربیتی قرآن کریم در فرایند اقتناع مخاطب انجام شده است و به روش توصیفی-تحلیلی و با استناد به آیات قرآن و تفاسیر معتبر، به بررسی جامع روش‌های به کارگیری هوش منطقی-ریاضی در قرآن می‌پردازد. پژوهش حاضر در پنج محور اصلی طراحی شده است: استدلال‌های قیاسی، استدلال‌های استقرایی، بیان روابط علی-معلولی، ارائه مثال‌های ریاضی و کمی‌سازی و در نهایت طرح پرسش‌های عقلانی و چالش‌های منطقی. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد قرآن کریم از این سازوکارها نه تنها برای اقتناع فکری، بلکه به عنوان یک الگوی تربیتی نظام‌مند استفاده می‌کند که در آن، به طور خاص: تبیین روابط علی-معلولی^۵ حس مسئولیت‌پذیری را تقویت می‌کند، طرح پرسش‌های منطقی^۶ روحیه انتقادی را پرورش می‌دهد، و ارائه مثال‌های ریاضی ذهنیت نظام‌مند را پرورش می‌دهد. در نهایت پژوهش حاضر به این نتیجه دست یافته است که قرآن کریم با تلفیق اقتناع منطقی و تربیت عقلانی، الگوی جامعی ارائه می‌دهد که می‌تواند مبنای مناسبی برای طراحی نظام‌های آموزش‌های معاصر باشد. این یافته‌ها همسویی کامل دین با فطرت عقلانی انسان را نشان می‌دهند و پاسخ‌های قانع‌کننده‌ای به شبهات تعارض دین و عقلانیت ارائه می‌دهند.

واژگان کلیدی: قرآن کریم، هوش منطقی-ریاضی، اقتناع مخاطب، کارکرد تربیتی

۱. پژوهش حاضر برگرفته از پایان‌نامه دکتری با عنوان «کارکرد انواع هوش در اقتناع‌سازی مخاطب در قرآن کریم» در دانشگاه ایلام است.

۲. دانشجوی دکترای علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران. zahrarahmati367@gmail.com

۳. استاد، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران (نویسنده مسئول).

s.morovati@ilam.ac.ir

۴. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران. mo.mohammadi@ilam.ac.ir

بیان مسئله

قرآن کریم به عنوان کتاب هدایت و تربیت، از شیوه‌های متعددی برای ارتباط با مخاطب و اقناع فکری و قلبی او بهره می‌برد. در این میان به کارگیری هوش منطقی-ریاضی به عنوان یکی از ابعاد هوش، در نظریه هوش‌های چندگانه گاردنر از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. «هوش» به عنوان مفهومی بنیادین در روان‌شناسی و علوم تربیتی تعاریف گسترده‌ای را دربرمی‌گیرد؛ از تعریف لغوی آن نزد دهخدا (۱۳۷۷) که مفاهیمی چون «زیرکی، آگاهی، عقل و فهم» را شامل می‌شود (ذیل «هوش») تا تعریف عملیاتی برونو (۱۳۸۴) که آن را «توانایی یکپارچه فرد در عمل عامدانه، تفکر منطقی و سازگاری مؤثر با محیط» می‌داند (ص. ۴۹۶).

در نظریه هوش‌های چندگانه گاردنر^۱ (۱۳۹۶) تمایزی روشن میان انواع هوش قائل می‌شود و آن را به هشت نوع مستقل از جمله هوش منطقی-ریاضی تقسیم می‌کند (ص. ۲۶). او این نوع هوش را مبنایی برای علوم سخت و تمام گرایش‌های ریاضی می‌داند و معتقد است افراد دارای این هوش، بر استدلال منطقی و خردورزی تأکید دارند و الگوها و روابط علی-معلولی را به خوبی درک می‌کنند (به نقل از هاروی اف. و دیگران، ۱۳۸۷، ص. ۱۳).

از دیدگاه آرمسترانگ^۲ (۱۳۸۷) مؤلفه‌های این هوش شامل طبقه‌بندی، رده‌بندی، استنباط، تعمیم، محاسبه، آزمون و فرضیه می‌شود (ص. ۱۳). پیش از گاردنر، ترسون^۳ نیز به شناسایی هفت استعداد نخستین روان‌سنجی پرداخته بود که شامل ادراک کلامی، سیال بودن واژگانی، حافظه، استعداد عددی، استعداد فضایی، سرعت ادراک و استدلال بوده است (به نقل از بردبار، ۱۳۸۵، ص. ۱۴).

این دیدگاه‌ها نشان می‌دهند که هوش سازه‌ای واحد نیست، بلکه مجموعه‌ای از توانایی‌های نیمه‌مستقل است که در افراد مختلف به صورت‌های گوناگون تجلی می‌یابد. اهمیت این نگرش در به رسمیت شناختن تنوع استعدادهای و قابلیت‌های انسانی نهفته است. قرآن کریم با بهره‌گیری

1. Gardner
2. Armstrong
3. Thurston

هوشمندان از این ظرفیت ذهنی نه تنها درصدد اثبات گزاره‌های اعتقادی محوری مانند توحید (طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۷، ص. ۷۰) و معاد (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۳، ص. ۴۷۶) است، بلکه هدف والای تربیت عقلانی و اخلاقی انسان را دنبال می‌کند.

در این مسیر اقناع به عنوان فرایندی کلیدی تنها به معنای قانع کردن لحظه‌ای نیست؛ بلکه در قرآن کریم بخشی از یک الگوی تربیتی جامع و عمیق است که هدف آن هدایت انسان به سوی کمال و سعادت می‌باشد. «اقناع» در لغت به معنای «قانع کردن» است (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل «اقناع»). در اصطلاح علم منطق اقناع به عنوان یکی از اهداف صنعت جدل و خطابه شناخته می‌شود که از طریق آن، پذیرش عمومی در زمینه‌های مختلف ممکن می‌گردد (صدر حاج سید جوادی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص. ۳۵۲).

در حوزه علوم ارتباطات و روان‌شناسی اجتماعی «اقناع» فرایندی ارتباطی تعریف می‌شود که هدف آن نفوذ در گیرنده پیام و تغییر داوطلبانه نگرش، باور یا رفتار او است (مرادی، ۱۳۸۹، ص. ۲۱). به بیان دیگر پیام‌دهنده از طریق دست‌کاری در شناخت، برانگیختن عواطف و نمایش رفتار سعی در اثرگذاری بر مخاطب دارد (حکیم‌آرا، ۱۳۸۴، ص. ۱۰).

قرآن با در نظر گرفتن عناصر سه‌گانه اقناع (پیام‌رسان، پیام و مخاطب) (فتح‌الهی و کاملی، ۱۳۹۴، ص. ۷۸) و با به‌کارگیری سازوکارهای زبانی، ادبی و به‌ویژه عقلی ضمن خطاب قرار دادن هم‌زمان بُعد شناختی و عاطفی انسان، او را به سوی انتخاب آزادانه و مسئولانه سوق می‌دهد. این فرایند پایدار که به تغییر نگرش و رفتار می‌انجامد، با روش‌هایی چون طرح پرسش‌های عقلانی، بیان روابط علی-معلولی، ارائه تمثیل‌های ریاضی‌وار و استفاده از استدلال‌های استقرایی و قیاسی محقق می‌شود؛ برای نمونه آیاتی که بیانگر نظم آفرینش‌اند، از جمله آیه ۱۶۴ بقره، با فعال‌سازی هوش منطقی-ریاضی مخاطب را از باور تقلیدی، به باور استدلالی درباره وجود خالق حکیم رهنمون می‌سازد (قطب، ۱۴۰۸، ج ۱، ص. ۱۵۲).

با توجه به اهمیت موضوع مذکور هدف اصلی پژوهش حاضر تبیین سازوکارهای عقلانی و تربیتی قرآن کریم در فرایند اقناع مخاطب با محوریت به‌کارگیری هوش منطقی-ریاضی است.

اقناع مخاطب از طریق به کارگیری هوش منطقی-ریاضی.../زهرارحمتی و دیگران ۷

این پژوهش در پی آن است که با تحلیل روش های قرآنی در پنج محور اصلی استدلال قیاسی، استدلال استقرایی، بیان روابط علی-معلولی، ارائه مثال های ریاضی وار و کمی سازی، و طرح پرسش های عقلانی و چالش های منطقی الگویی نظام مند از تربیت عقلانی مبتنی بر قرآن ارائه دهد تا بتواند مبنایی برای طراحی نظام های آموزشی معاصر قرار گیرد. در این مسیر پژوهش حاضر به پرسش های اصلی زیر پاسخ می گوید:

۱- قرآن کریم چگونه از طرح پرسش های عقلانی و چالش های منطقی برای اقناع مخاطب و تربیت ذهن نقاد استفاده می کند؟

۲- بیان روابط علی-معلولی در قرآن چه نقشی در تقویت مسئولیت پذیری و انتخاب آگاهانه مخاطب ایفا می کند؟

۳- ارائه مثال های ریاضی وار و کمی سازی چگونه به عینی سازی مفاهیم تربیتی و پرورش ذهن نظام مند کمک می کند؟

۴- قرآن کریم با چه سازوکارهایی از استدلال استقرایی برای هدایت مخاطب به سمت کشف قوانین الهی در آفرینش و تاریخ بهره می برد؟

۵- استدلال های قیاسی در قرآن چگونه به اثبات گزاره های بنیادین اعتقادی مانند توحید و معاد می پردازند و چه تأثیری بر تربیت عقلانی دارند؟

فرضیه اصلی تحقیق حاضر این است که قرآن با تلفیق اقناع منطقی و تربیت عقلانی الگویی جامع ارائه می دهد که می تواند مبنای نظام های تربیتی معاصر قرار گیرد و گامی چشمگیر در جهت پرورش انسان هایی خردورز، نقاد و مسئول باشد.

پیشینه

مرور پیشینه پژوهش های مرتبط نشان می دهد اگرچه مطالعات ارزشمندی در حوزه های روش های اقناع و تربیت در قرآن و نیز هوش های چندگانه انجام شده است، خلأهای قابل توجهی وجود دارد. در حوزه هوش و هوش منطقی-ریاضی آرمسترانگ (۱۳۸۷) کاربرد نظریه هوش های چندگانه در آموزش را تبیین کرده است. در حوزه تربیت با رویکرد

روان‌شناختی بهشتی و شکری‌نیا (۱۳۹۰) به کاربست هوش طبیعت‌گرا پرداخته است. کاکاوندی (۱۳۹۲) به شناسایی مصادیق هوش منطقی-ریاضی در آیات پرداخته است. فتحی و طاهری (۱۳۹۴) به استفاده از هوش تصویری-فضایی در قرآن پرداخته‌اند. در حوزه روش‌های اقناع قرآنی مناقب و زاهدی‌فر (۱۳۹۸) بر شیوه‌هایی چون برهان، موعظه حسنه و جدال احسن تمرکز داشته‌اند. غلامی و دیگران (۱۴۰۱) با طراحی محتوای چندرسانه‌ای الگویی برای بهبود یادگیری مفاهیم قرآنی ارائه داده‌اند. حلیمی و یعقوبی (۱۴۰۳) بر اهمیت زبان مشترک و همدلی در فرایند اقناع تأکید کرده‌اند؛ باین‌همه سه خلاً عمده در ادبیات موضوع مشهود است: (۱) کلی‌نگری یا تمرکز صرف بر شناسایی مصادیق، بدون تبیین سازوکارهای اقناع‌سازی و اثرگذاری تربیتی هر روش، (۲) عدم‌الگوسازی نظام‌مند تربیتی از این سازوکارها و تحلیل یکپارچه ارتباط آن‌ها با پرورش تفکر نقاد، مسئولیت‌پذیری و نظام‌مندسازی ذهن و (۳) کمبود پژوهش‌های تحلیل-توصیفی که با استناد گسترده به تفاسیر معتبر پنج محور اصلی یادشده را به‌طور هم‌زمان و عمیق بررسی کنند؛ بنابراین پژوهش حاضر با هدف پُر کردن این خلأها درصدد است نه‌تنها مصادیق را شناسایی کند، بلکه با تحلیل چگونگی اقناع و تربیت در هر محور، الگویی یکپارچه و نظام‌مند از تربیت عقلانی قرآن مبتنی بر هوش منطقی-ریاضی ارائه دهد و ظرفیت آن را برای نظام‌های تربیتی معاصر آشکار سازد.

روش پژوهش

این پژوهش با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای است و داده‌های موردنیاز از طریق مطالعه عمیق و نظام‌مند متن قرآن کریم و همچنین مهم‌ترین تفاسیر معتبر شیعه و سنی (همچون المیزان، مجمع البیان، الکشاف، فی ظلال القرآن و تفسیر نمونه) گردآوری شده‌اند. ابزار اصلی گردآوری داده‌ها فیش‌برداری ساختاریافته با محورهای ازپیش‌تعیین‌شده است.

فرایند تحلیل داده‌ها به‌این‌ترتیب بود: در مرحله اول با مراجعه مستقیم به قرآن آیات مرتبط با مؤلفه‌های هوش منطقی-ریاضی (مانند پرسش‌های استفهامی، گزاره‌های شرطی بیانگر رابطه

اقناع مخاطب از طریق به کارگیری هوش منطقی-ریاضی.../زهرارحمتی و دیگران ۹

علت و معلول، اصطلاحات عددی و کمی، و آیات حاوی استدلال) شناسایی و استخراج شدند. در مرحله دوم این آیات در چارچوب پنج محور اصلی پژوهش (طرح پرسش‌های عقلانی، بیان روابط علی-معلولی، ارائه مثال‌های ریاضی‌وار، استدلال استقرایی و استدلال قیاسی) دسته‌بندی و سازماندهی گردیدند. سپس هر دسته از آیات با استناد به آراء و تحلیل‌های مفسران نامبرده از لحاظ کیفی تحلیل و بررسی شد. در این تحلیل سازوکارهای اقناع‌سازی، چگونگی اثرگذاری بر مخاطب و ابعاد تربیتی هر روش استخراج شد. در نهایت برای نظام‌مندسازی یافته‌ها و نمایان‌سازی ارتباط بین محورها نتایج تحلیل در قالب جداول تلفیقی ارائه گردید. به جهت رعایت اعتبار درونی پژوهش استنادات به گستره‌ای از تفاسیر گوناگون محدود نشد و تلاش گردید تا تحلیل‌ها با حفظ چارچوب مفهومی هوش منطقی-ریاضی با سیاق کلی آیات و اهداف تربیتی قرآن همسو باشد.

یافته‌های پژوهش

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد قرآن کریم با به کارگیری پنج سازوکار اصلی هوش منطقی-ریاضی نه تنها اقناع فکری مخاطب را محقق می‌سازد، بلکه الگویی نظام‌مند برای تربیت عقلانی، تقویت حس مسئولیت‌پذیری، پرورش تفکر نقاد و ایجاد ذهنیت منطقی ارائه می‌دهد.

۱. سازوکارهای به کارگیری هوش منطقی-ریاضی در قرآن برای اقناع‌سازی

قرآن کریم با شناخت عمیق از ساختار ذهن انسان، از قابلیت‌های هوش منطقی-ریاضی بهره می‌برد تا فرایند اقناع را به تجربه‌ای عقلانی و نظام‌مند تبدیل کند. این رویکرد پایه‌های تربیت دینی را از تقلید صرف به باور استدلالی ارتقا می‌دهد. در این بخش پنج سازوکار اصلی قرآن در این زمینه بررسی می‌شود که هر یک به گونه‌ای متفاوت ذهن منطقی مخاطب را هدف گرفته است و او را به تأمل و پذیرش آگاهانه دعوت می‌کند. این سازوکارها عبارت‌اند از: طرح پرسش‌های عقلانی، بیان روابط علی-معلولی، ارائه مثال‌های ریاضی‌وار، استدلال استقرایی و استدلال قیاسی.

۱-۱. طرح پرسش‌های عقلانی و چالش‌های منطقی

قرآن با پرسش‌های متعدد ذهن مخاطب را به چالش می‌کشد و او را به تفکر منطقی وامی‌دارد. این پرسش‌ها اغلب ساختاری استدلالی دارند.

۱-۱-۱. پرسش از منشأ آفرینش و هدایت موجودات

﴿أَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ﴾ (نحل، ۱۷)

تحلیل پرسش منطقی: این آیه با بهره‌گیری از قیاس منطقی فشرده اساس شرک را به چالش می‌کشد. این پرسش با مقایسه دو طرف قیاس -یعنی خالق (الله) و غیر خالق (بُت‌ها)- در ساختار استفهام انکاری پاسخی قاطعانه از مخاطب طلب می‌کند. علامه طباطبایی (۱۳۵۲) این مقایسه را نشان‌دهنده نابرابری ذاتی در «صفات» و در نتیجه «شایستگی پرستش» می‌داند (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج ۱۲، ص. ۲۱۸). طبرسی (۱۴۰۸) با اشاره به کاربرد «مَنْ» برای غیرعقل، بر گستردگی دایره خلقت الهی در مقابل عجز مطلق بت‌ها تأکید می‌ورزد (ج ۱۳، ص. ۲۳۹). پایان آیه نیز با دعوت مخاطب به تذکر او را به فعال‌سازی حافظه و قوه تعقل فرا می‌خواند.

سازوکار اقناع‌سازی: این آیه با به کارگیری یک راهبرد روان‌شناختی عمیق از طریق طرح پرسش، پاسخ را به وجدان بیدار مخاطبان می‌سپارد و احساس خودجوشی را در آنان برمی‌انگیزد تا حقیقت را امری درونی و برآمده از جان خود ببینند و با تمام وجود آن را بپذیرند (مکارم، ۱۳۷۴، ج ۱۱، ص. ۱۸۵). سید قطب (۱۴۰۸) بر جنبه عاطفی و تکان‌دهنده آیه تأکید کرده است و آن را فریادی می‌داند که مخاطب را به ارزیابی مجدد وادار می‌کند (ج ۴، ص. ۲۱۶). در تفسیر این آیه آمده است: این پرسش ردی آشکار بر پرستش بت‌ها است. آیا آنکه آسمان‌ها و زمین و ماه و خورشید و ستارگان و دیگر عجایب را می‌آفریند، همانند کسی است که مانند این اصنام جمادِ هیچ چیزی نمی‌آفریند؟ پس چگونه عبادت متوجه آن‌ها می‌شود و آنان را همتای خداوند قرار می‌دهند؟ آیا در این باره نمی‌اندیشند و عبرت نمی‌گیرند؟ این از خطاهای فاحش است (طوسی، بی‌تا، ج ۶، ص. ۳۶۸). این فرایند نوعی سرزنش و سرکوب

اقناع مخاطب از طریق به کارگیری هوش منطقی-ریاضی.../ زهرا رحمتی و دیگران ۱۱

منطقی است که بطلان پرستش غیرخدا را از طریق توییح نشان می دهد (صابونی، ۱۴۲۱، ج ۲، ص. ۱۱۳).

ترکیب خودکاوی عقلانی و انگیزش وجدانی مخاطب را در مسیر خوداکتشافی قرار می دهد و با خلق نگاره ذهنی روشن از تقابل خالق و غیرخالق، بار پردازش منطقی به ذهن مخاطب محوّل می شود. فراخوانی به تذکر در پایان آیه داده های پیشینی عقل سلیم را فعال می کند و مخاطب را به نتیجه گیری ناگزیر می رساند. این روش اقناعی پایدار می آفریند که محصول تعامل فعال فرد با حقیقت است.

۱-۲-۱. پرسش از سازگاری ایمان و گناه

﴿تَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ (بقره، ۴۴)

تحلیل پرسش منطقی: این آیه با بهره گیری از ساختار منطقی کشف تناقض نظام فکری مخاطب را هدف می گیرد. قرارداد دو گزاره متضاد «امر به نیکی» و «فراموشی خود» در کنار هم، ناهماهنگی شناختی آشکاری ایجاد می کند. مذمت آیه متوجه نسیان نفس است، نه اصل امر به بر که هر خردمندی زشتی آن را درک می کند. تداوم این غفلت از خود همراه با تلاوت کتاب شخص را در جایگاه کسی قرار می دهد که گویی تعقل از او سلب شده است (ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۱، ص. ۴۶۰). در تفسیر این آیه تصریح شده است: ﴿أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ یعنی آیا عقلی ندارید که زشتی عملتان را دریابد و شما را از آن بازدارد، یا اینکه شما را از کاری که به وخامت عاقبتش آگاهید، منع کند؟ «عقل» در اصل به معنای «بازداشتن» است و به «درک انسانی» از آن رو «عقل» گفته می شود که انسان را از کار زشت باز می دارد و بر کار شایسته استوار می سازد (بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص. ۷۷). دفع طبیعی چنین رفتاری توسط عقل بر فجیع بودن این تناقض تأکید دارد (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص. ۱۳۳). پایان آیه با فراخوانی به عقل ﴿أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ بر بدیهی بودن این حکم عقلی صحّه می گذارد.

سازوکار اقناع سازی: این آیه برای ایجاد تأثیر عمیق در مخاطب از ترکیب سازوکارهای روان شناختی و اجتماعی بهره می برد. پیامدهای عملی تضاد بین گفتار و کردار بی اثر شدن

سخن واعظ و حتی نتیجه معکوس داشتن آن است؛ به همین دلیل وقتی واعظی خود به گفته‌هایش عمل نمی‌کند، سخنانش از دل او برون نمی‌آید تا بر دل شنوندگان بنشیند (امین، بی‌تا، ج ۱، ص. ۳۰۴). اشاره به قید ﴿وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ﴾ این تناقض را عجیب‌تر می‌خواند؛ چرا که تلاوت کتاب باید بیش از هر چیز خود تلاوت‌کننده را به یاد نیکویی‌ها بیندازد (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۱، ص. ۴۶۰).

این پرسش سرزنبشی بزرگ است که مخاطب را وادار می‌کند متوجه زشتی عمل خود شود. این فراخوانی برای درک زشتی عمل نوعی توبیخ عقلانی است که فرد را به سوی اصلاح رفتار سوق می‌دهد (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص. ۱۳۳)؛ بنابراین تبیین این نکته که عقوبت عالم از جاهل سخت‌تر است، مخاطب عالم را با عواقب اخروی این رفتار مواجه می‌سازد (طیب، ۱۳۷۸، ج ۲، ص. ۱۸). این ترکیب از توبیخ عقلی و ترسیم پیامدهای اجتماعی و اخروی مخاطب را از درون تحت فشار قرار می‌دهد تا رفتار خود را اصلاح کند. سپس با ایجاد شرمساری عقلانی از طریق نشان دادن تناقض، یادآوری مسئولیت اجتماعی و در نهایت فراخوانی به عقل یک الگوی اقناعی چندبعدی ارائه می‌دهد. این روش مخاطب فرهیخته را با استانداردهای خودش محکوم می‌کند و راه‌گرایز را بر او می‌بندد.

۱-۳-۱. پرسش از هدف و غایت آفرینش

﴿أَفَحَسِبْتُمْ أَنْمَّا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنْتُمْ لَا تَرْجِعُونَ﴾ (المؤمنون، ۱۱۵)

تحلیل پرسش منطقی: این آیه با طرح بنیادی‌ترین پرسش فلسفی فرضیه «آفرینش بیهوده» را به چالش می‌کشد. این پرسش نوعی توبیخ است که با نسبت عبث دادن به خداوند مقابله می‌کند (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج ۱۵، ص. ۷۳). با تمثیل دنیا به مثابه مدرسه می‌توان استدلال کرد همان‌گونه که تأسیس مدرسه هدفمند است و برای آماده‌سازی دانش‌آموز در جهت ورود به مرحله بالاتر صورت می‌گیرد، آفرینش جهان نیز نمی‌تواند بی‌هدف باشد (طیب، ۱۳۷۸، ج ۹، ص. ۴۸۱)؛ بلکه هدف آن، پرورش و آزمون انسان برای بازگشت به سوی خداوند و ورود به سرای آخرت (معاد) است. فخر رازی (۱۴۲۰) تأکید می‌کند بدون قیامت تمایز میان مطیع و

اقتناع مخاطب از طریق به کارگیری هوش منطقی-ریاضی.../ زهرا رحمتی و دیگران ۱۳

عاصی ناممکن، و خلقت عبث خواهد بود (ج ۲۳، ص. ۳۰۰)؛ بنابراین افعال الهی معلل به غرض است و صدور فعل «عبث» از ذات حکیم محال است (شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳، ج ۹، ص. ۱۸۸). این ساختار استدلالی ذهن مخاطب را به سوی پذیرش ناگزیر هدفمندی آفرینش و معاد سوق می دهد.

سازوکار اقتناع سازی: این آیه از سه سازوکار اقتناعی بهره می برد: ۱- توییح عقلانی: مقابله با جسارت نسبت دادن عبث به خداوند (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج ۱۵، ص. ۷۳)؛ ۲- تمثیل ملموس: تشبیه دنیا به مدرسه برای درک هدفمندی؛ ۳- ترسیم پیامدها: نشان دادن حسرت ابدی در صورت غفلت (طیب، ۱۳۷۸، ج ۹، ص. ۴۸۱). طبرسی (۱۴۰۸) با بیان اینکه «فایده خلقت باید به خود انسان بازگردد»، غایت مندی آفرینش را به نفع انسان جلوه می دهد (ج ۷، ص. ۱۹۳). این ترکیب از توییح، استدلال فلسفی و تمثیل ملموس مخاطب را از درون متقاعد می سازد که پذیرش معاد تنها انتخاب عقلانی در برابر پوچی و بی معنایی است. آیه با بهره گیری از اقتناع وجودی مستقیماً با حس معناجویی انسان سخن می گوید. این پرسش مخاطب را با دو گزینه پذیرش معاد یا قبول پوچی مطلق روبرو می سازد. از آنجاکه ذهن انسان به طور فطری از خلأ معنایی گریزان است، این روش او را ناگزیر به سوی پذیرش هدفمندی سوق می دهد.

جدول ۱- طرح پرسش های عقلانی و چالش های منطقی

شماره	آیه و موضوع	نوع پرسش	سازوکار اقتناع و چگونگی اثرگذاری	مؤلفه هوش منطقی-ریاضی	دستآورد تربیتی
۱	منشأ خلقت انسان (واقعۀ ۵۹)	پرسش هستی شناختی	«آیا شما را آفریدیم یا خود آفریننده خویش اید؟». با این پرسش ادعای خودبسندگی بشر به چالش کشیده می شود.	استفهام انکاری	اعتراف به فقر وجودی
۲	دلیل شرک (طور، ۳۴)	پرسش استنادی	«آیا دلیل آشکاری بر این ادعا دارید؟». با این پرسش بار اثبات بر دوش مدعی شرک گذاشته می شود.	الزام به برهان	بی اساس دانستن شرک

شماره	آیه و موضوع	نوع پرسش	سازوکار اقناع و چگونگی اثرگذاری	مؤلفه هوش منطقی-ریاضی	دستآورد تربیتی
۳	نفی فرزند برای خدا (صافات، ۱۵۰)	پرسش توییحی	«آیا خدا دختران را برای خود برگزیده و شما را به پسران؟!» این پرسش تناقض در باور مشرکان را با طنز منطقی نشان می‌دهد.	برجسته‌سازی تناقض	شرمساری از عقیده باطل
۴	نقد پرستش بت‌ها (انبیاء، ۶۶)	پرسش استعجابی	ابراهیم (ع) می‌پرسد: «أف بر شما! چنین چیزهایی را می‌پرستید که نه سود می‌رساند و نه زیان؟». این پرسش پوچی پرستش غیرخدا را عریان می‌کند.	تحلیل سود و زیان	بیداری فطرت خردورز
۵	مالکیت جهان (مؤمن، ۸۴)	پرسش سلسله‌مراتبی	با پرسش «مالک زمین و آسمان‌ها کیست؟» و تأکید بر پاسخ «الله» ذهن مخاطب به صورت مرحله‌ای به سمت پذیرش ربوبیت او هدایت می‌شود.	استدلال قیاسی پلکانی	تسلیم در برابر ربوبیت خدا

۲-۱. بیان روابط علی-معلولی

قرآن به روشنی پیوندهای علی بین اعمال انسان (علت) و نتایج اخروی و گاه دنیوی آنها (معلول) را بیان می‌کند. این بیان ساختاری منطقی و قابل درک برای ذهن ریاضی‌اندیش دارد. این روابط به مخاطب امکان می‌دهد تا نتایج اعمال خود را تا حد زیادی پیش‌بینی کند. «اگر این کار را بکنی، این نتیجه را می‌بینی». این پیش‌بینی‌پذیری احساس امنیت و کنترل عقلانی به فرد می‌بخشد. سازوکار مذکور ایمان را از یک حس صرفاً عاطفی به انتخابی عقلانی و محاسبه سود و زیان تبدیل می‌کند. مخاطب با محاسبه‌ای منطقی درمی‌یابد که پیروی از دستورات قرآن، حتی از نظر مادی و روانی، به نفع او است.

۱-۲-۱. رابطه علی بین تقوا و گشایش در امور (فرج)

﴿...وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا * وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ...﴾ (طلاق: ۲-۳)

اقتناع مخاطب از طریق به کارگیری هوش منطقی-ریاضی.../ زهرا رحمتی و دیگران ۱۵

تحلیل رابطه علی-معلولی: این آیات رابطه علی میان تقوای الهی (علت) و گشایش در امور زندگی (معلول) را نشان می‌دهد. این وعده‌ای الهی در قالب یک قانون ثابت است. تقوا به عنوان متغیر مستقل همواره نتیجه‌ای به شکل راه نجات و رزق غیرمنتظره به دنبال خواهد داشت. - علت: تقوا (پرهیزگاری، عمل به واجبات و ترک محرمات) (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج ۱۹، ص. ۳۱۴).

- معلول: گشایش، راه نجات و رزق غیرمنتظره (قطب، ۱۴۰۸، ج ۶، ص. ۳۶۰۱). **سازوکار اقتناع:** این آیه وعده‌ای الهی را در قالب یک قانون علی بیان می‌کند. این یک رابطه علی روان‌شناختی-حیاتی است. تقوا موجب می‌شود فرد تصمیمات عاقلانه‌تری بگیرد، برکات الهی شامل حالش شود و درهای جدیدی به رویش گشوده شود. مخاطب با آزمایش این قانون در زندگی خود به صورت عملی اقتناع می‌شود. هرکس از خدا بترسد و حدودش را رعایت کند، به هنگام رویارویی با مشکلات پروردگار برایش فرج و گشایش قرار می‌دهد (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج ۱۹، ص. ۳۱۳) یعنی خداوند از طُرُق و راه‌هایی روزی می‌رساند که در محاسبات و پیش‌بینی‌های بندگان نمی‌گنجد (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰، ج ۲۸، ص. ۲۸۰).

این رویکرد قرآن «تقوا» را به عنوان یک عامل علی مؤثر در گسترش روزی و گشایش امور معرفی می‌کند و با طرح این رابطه مخاطب را به آزمایش عملی این قانون در زندگی شخصی دعوت می‌کند. تجربه موفقیت‌آمیز «تقوا» و مشاهده «مخرج» در بحران‌ها قوی‌ترین دلیل برای اقتناع فردی و عقلا شدن ایمان است. این فرآیند پایه ایمان را از احساس به تجربه تغییر می‌دهد.

۲-۲-۱. رابطه علی بین انفاق و جبران مضاعف الهی

﴿مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سُنبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ...﴾ (بقره، ۲۶۱)

تحلیل رابطه علی-معلولی: قرآن با به کارگیری یک تمثیل ریاضی دقیق (۷۰۰ → ۱) رابطه کمی بین علت و معلول را شفاف می‌سازد. این تشبیه افزایش تصاعدی و هندسی پاداش الهی

را به شکلی ملموس و قابل محاسبه برای ذهن منطقی ترسیم می کند.

- علت: اتفاق در راه خدا (طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص. ۶۴۶)

- معلول: جبران مضاعف مادی و معنوی (با تشبیه ریاضی: $۷۰۰ \rightarrow ۱$) (امین، بی تا، ج ۲، ص. ۴۱۸)، شرافت و برتری یافتن نفس انسان (ثعالبی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص. ۵۱۵)، گسترش وجود انسان به تناسب گسترش عمل (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص. ۳۲)

سازوکار اقتناع: قرآن کریم با به کارگیری سازوکارهای چند لایه اقناعی زمینه پذیرش این فریضة الهی را در مخاطب فراهم می سازد. نخست از طریق تمثیل ریاضی ﴿كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ﴾ پاداش اتفاق را در قالب محاسبه ای ملموس و قابل درک برای ذهن منطقی ارائه می دهد؛ به گونه ای که مخاطب نتیجه می گیرد اتفاق یک سرمایه گذاری سودآور است، نه هزینه ای بی پاسخ (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص. ۳۲). سپس با ارائه تحلیلی وجودشناختی عمل اتفاق را از حوزه مبادلات مادی خارج، و آن را «گسترش وجود انسان» و «نمو معنوی» معرفی می کند؛ براین اساس اتفاق کننده در حقیقت با عمل خود بر گستره وجود خود می افزاید، نه اینکه مالی را از دست دهد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص. ۳۱۴). همچنین با تشبیه اتفاق به بذر پرباری که به طور مستمر ریشه و شاخه می گستراند، درک این مفهوم را برای همه سطوح فکری ممکن می سازد. در پایان با تأکید بر «شرافت و عزت» ناشی از اتفاق در راه خدا (ثعالبی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص. ۵۱۵)، نیاز فطری انسان به کرامت و احترام را هدف می گیرد و او را به سوی این عمل نیک سوق می دهد. این ترکیب منحصر به فرد از استدلال ریاضی، تبیین فلسفی، تمثیل عینی و ترغیب عاطفی سبب می شود مخاطب اتفاق را نه به عنوان زیان، بلکه به عنوان فرصتی برای توسعه وجودی و کسب شرافت بپذیرد و آن را در چارچوب معامله ای منطقی با پروردگار در نظر بگیرد.

۱-۲-۳. رابطه علی بین ذکر خدا و آرامش قلب

﴿الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ﴾ (رعد، ۲۸)

تحلیل رابطه علی-معلولی: رابطه علی روشنی بین ذکر خدا و طمأنینه قلبی ترسیم شده

اقتناع مخاطب از طریق به کارگیری هوش منطقی-ریاضی.../ زهرا رحمتی و دیگران ۱۷

است. این رابطه به شیوه‌های متعددی در تفاسیر بررسی شده‌اند:

- علت: ذکر خدا که دربرگیرنده مفاهیمی چون «حضور قلبی، توجه به نعمت‌های الهی، توکل و ایمان به وعده‌های خداوند» است (طوسی، بی تا، ج ۶، ص. ۵۰).
- معلول: طمأنینه قلبی که به معنای «سکون، آرامش و اطمینان درونی» است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۷، ص. ۲۰۹).

سازوکار اقتناع: قرآن کریم با بهره‌گیری از سه سازوکار اثربخش به اقتناع مخاطب درباره رابطه علی بین ذکر خدا و آرامش قلب می‌پردازد. نخست با برهان فلسفی وجودشناختی تبیین می‌کند که توجه قلب به حضور الهی موجب دریافت نور ذات ابدی و رسیدن به سکون و آرامش می‌گردد؛ درحالی‌که توجه به عالم اجسام همواره موجب اضطراب است (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۹، ص. ۴۰). این تحلیل فلسفی ذکر خدا را به عنوان تنها مسیر رسیدن به آرامش پایدار معرفی می‌کند. طبرسی (۱۴۰۸) نیز بر جنبه ترغیبی آیه تأکید می‌کند و می‌فرماید: «هیچ چیز برای آرامش دل‌های مضطرب بهتر از نویدهای صادق نیست.» (۱۴۰۸، ج ۶، ص. ۴۴۷). این بیان نیاز روان‌شناختی انسان به اطمینان و آرامش را هدف می‌گیرد و ذکر خدا را به عنوان بهترین پاسخ به این نیاز فطری معرفی می‌کند و سرانجام، با تحلیل مفهومی «ذکر» تمایزی روشن بین ذکر پاداش و نعمت‌های الهی که موجب سکون می‌شود و ذکر عقاب و انتقام که موجب خوف می‌گردد (طوسی، بی تا، ج ۶، ص. ۵۰)، به اقتناع مخاطب می‌پردازد. این ترکیب جامع از استدلال عقلی، ترغیب عاطفی و تحلیل مفهومی سازوکار اقتناع کاملی را شکل می‌دهد که مخاطب را به صورت چندبعدی به پذیرش و تحقق این رابطه علی سوق می‌دهد.

جدول ۲- بیان روابط علی-معلولی

شماره	آیه و موضوع	نوع رابطه	سازوکار اقتناع و چگونگی اثرگذاری	مؤلفه هوش منطقی-ریاضی	دست‌آورد تربیتی
۱	تغییر نعمت با تغییر حال مردم	رابطه اجتماعی	بیان می‌کند که خداوند نعمت قومی را تغییر نمی‌دهد، مگر آنکه آنان	رابطه (اگر-آنگاه)	احساس کنترل بر سرنوشت

شماره	آیه و موضوع	نوع رابطه	سازوکار اقتناع و چگونگی اثرگذاری	مؤلفه هوش منطقی-ریاضی	دستآورد تربیتی
	(زعد، ۱۱)		خود تغییر کنند. این رابطه علیّ مسئولیت‌پذیری مخاطب را افزایش می‌دهد.		
۲	تغییر امداد الهی با تغییر مردم (انفال، ۵۳)	رابطه تاریخی	بیان می‌کند که سنت الهی بر این است که نعمت را تا زمانی که مردم تغییر نکنند، تغییر نمی‌دهد. این رابطه تاریخ را قابل پیش‌بینی می‌کند.	استدلال مبتنی بر الگوی تکرارشونده	عبرت‌گیری از تاریخ
۳	تقوا و گشایش روزی (طلاق، ۲-۳)	رابطه روان‌شناختی	وعده گشایش روزی از راه‌های غیرمنتظره در ازای تقوا، مخاطب را به آزمایش این رابطه در زندگی ترغیب می‌کند.	رابطه عمل و پاداش	امیدواری و انگیزه برای عمل صالح
۴	تقوا و برکات آسمانی (اعراف، ۹۶)	رابطه طبیعی-اجتماعی	بیان می‌کند که اگر مردم اهل تقوا باشند، برکات آسمان و زمین را به‌سویشان می‌گشاییم. این رابطه ایمان را عینی و ملموس می‌کند.	رابطه نظام‌مند	درک اثرگذاری ایمان در جهان مادی
۵	نیکی و پاداش الهی (زلزال، ۷)	رابطه اخلاقی	هر نیکی‌ای که انجام دهی، خداوند آن را می‌داند و پاداش می‌دهد. این رابطه حسن پاسخ‌گویی در برابر اعمال را تقویت می‌کند.	رابطه مستقیم عمل و نتیجه	تقویت مسئولیت‌پذیری اخلاقی

۱-۳-۳. ارائه مثال‌های ریاضی وار و کمی سازی

قرآن گاهی از مفاهیم کمی و مثال‌های عددی برای تقریب به ذهن و تأکید بر نکته‌ای استفاده می‌کند؛ مثلاً استفاده از مضرب عددی برای بیان کرم الهی و تشویق به عمل صالح. هرچند پاداش اخروی محدود به اعداد نیست، قرآن برای درک بهتر مخاطب به این شکل بیان می‌کند.

۱-۳-۱. کمی سازی پاداش عمل خیر، یک به ده و فراتر از

﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ مَثَالٍهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا...﴾ (انعام، ۱۶۰)

تحلیل ریاضی وار: این آیه با بیان کمی نسبت ده برابری را حداقل پاداش اعمال نیک تعیین می‌کند. این الگوی ریاضی در آیات دیگر تکمیل می‌شود؛ چنانکه در آیه ۲۶۱ بقره پاداش انفاق به هفتصد برابر و در آیه ۱۰ زمر پاداش صابران بی حساب اعلام شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۶، ص. ۵۶). این طیف عددی نشان می‌دهد پاداش الهی تابع تصاعد هندسی است که با عواملی مانند اخلاص و اهمیت عمل تشدید می‌شود (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج ۷، ص. ۵۳۸). این عدد (ده) نشانه انحصار نیست، بلکه نماد کرم الهی و نگاه کمی نمادین برای تقریب به ذهن است.

سازوکار اقتناع: قرآن با این بیانیه ریاضی از منطق محاسباتی ذهن انسان به عنوان اهرم اقتناع استفاده می‌کند. ارائه معامله سودآور با ضریب سود قطعی ده برابری برای اعمال نیک در مقابل زیان متناسب برای اعمال بد، انگیزه عقلانی قدرتمندی ایجاد می‌کند (امین، بی تا، ج ۵، ص. ۱۶۵). این نگاه اقتصادی عمل خیر را از هزینه محض به سرمایه گذاری پربازده تبدیل می‌کند. تأکید بر عدالت محاسباتی خداوند به عنوان ضمانت اجرایی اطمینان لازم را در مخاطب ایجاد می‌نماید (طبرسی، ۱۴۱۲، ج ۹، ص. ۳۳). ترکیب استدلال ریاضی، ترغیب اقتصادی و تضمین عدالت سازوکار اقتناع جامعی را شکل می‌دهد که هم برای عقل گرایان قابل پذیرش است و هم برای عموم مردم انگیزه بخش. این روش انگیزه‌ای منطقی و حساب شده برای گرایش به نیکی‌ها ایجاد می‌کند.

۱-۳-۲. محاسبه دقیق سهم‌های ارث

﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ وَإِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ...﴾ (نساء، ۱۱)

تحلیل ریاضی‌وار: آیات ارث با ارائه چارچوب کسری دقیق مبتنی بر نسبت‌های ثابت ($\frac{1}{2}$ ، $\frac{1}{3}$ ، $\frac{2}{3}$ ، $\frac{1}{4}$ ، $\frac{1}{8}$) یک الگوریتم محاسباتی جامع برای توزیع ارث طراحی می‌کند. این نظام که پایه و ستون فرائض خوانده شده (نظام بین پسر و دختر و والدین) (طالقانی، ۱۳۶۲، ج ۴، ص. ۳۱) با تعیین سهم هر وارث براساس نسبت‌های ریاضی ثابت هرگونه اجتهاد شخصی و اختلاف‌نظر را متفی می‌سازد؛ برای مثال نسبت سهم پسر به دختر به صورت $\frac{1}{2}$ تعیین شده و سهم والدین در صورت حیات اولاد به $\frac{1}{4}$ محدود گردیده است (طبرسی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص. ۲۴۰). این محاسبات دقیق نظام ارث را به یک مسئله ریاضی کاملاً ساختاریافته تبدیل می‌کند.

سازوکار اقناع: قرآن از سه سازوکار برای اقناع مخاطب استفاده می‌کند: ۱- ارجاع به علم الهی با تأکید بر ناتوانی عقل بشر از درک مصالح دقیق ارث (مغنیه، ۱۴۲۴، ج ۲، ص. ۲۶۶)؛ ۲- ترسیم عدالت به عنوان ترازویی متعادل که حقوق همه اقشار را تأمین می‌کند (حقی، بی تا، ج ۲، ص. ۱۷۲)؛ ۳- توجه به پیشینه تاریخی با اشاره به نظام ظالمانه جاهلیت در محروم ساختن زنان و کودکان (فضل‌الله، ۱۴۳۹، ج ۴، ص. ۸۹). ترکیب استناد به علم الهی، تضمین عدالت ریاضی و توجه به کارکرد اجتماعی سازوکار اقناع کاملی را شکل می‌دهد که نظام ارث را هم برای عقلانیت ریاضی‌پسند و هم برای احساس عدالت‌طلبی بشری قابل‌پذیرش می‌سازد.

۱-۳-۳. شمارش دقیق ماه‌های حرام (تقویمی کمی شده)

﴿إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِي كِتَابِ اللَّهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرُمٌ...﴾ (توبه، ۳۶)

تحلیل ریاضی‌وار: این آیه با ارائه نظام طبقه‌بندی عددی دقیق دوازده ماه در سال را با چهار ماه حرام مشخص می‌کند (طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۵، ص. ۴۲). این چارچوب کمی دقیق برای نظام تقویمی احکام شرعی، مبتنی بر گردش طبیعی ماه و تطابق با فصول چهارگانه است (طباطبایی،

اقناع مخاطب از طریق به کارگیری هوش منطقی-ریاضی.../ زهرا رحمتی و دیگران ۲۱

۱۳۵۲، ج ۹، ص. ۲۶۶). تقویم قمری با دوره‌های ۲۹ و ۳۰ روزه و سال ۳۵۴ روزه در مقابل تقویم‌های شمسی قرار می‌گیرد (حقی، بی‌تا، ج ۳، ص. ۴۲۰). سید قطب (۱۴۰۸) بر ثبات عددی این نظام تأکید می‌کند و آن را قانون هستی می‌خواند که از آغاز خلقت آسمان‌ها و زمین برقرار بوده است (ج ۳، ص. ۱۶۵۱).

سازوکار اقناع: قرآن با سه رویکرد به اقناع مخاطب می‌پردازد: ۱- استناد به منشأ الهی: ثبت این نظام در لوح محفوظ و کتاب تکوین (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۵، ص. ۲۸۱)؛ ۲- تأکید بر کارکرد اجتماعی: نظم‌بخشی به زندگی و تنظیم دقیق محاسبات تاریخی (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۷، ص. ۴۰۶)؛ ۳- بیان هماهنگی ریاضی: اشاره به حرکت دقیق ماه و خورشید در آیات دیگر (طوسی، بی‌تا، ج ۵، ص. ۲۱۴). ترکیب قداست دینی، کاربرد اجتماعی و دقت ریاضی سازوکار اقناع کاملی را شکل می‌دهد. این نظام عددی ثابت هم از تحریف احکام شرعی پیشگیری می‌کند و هم عدالت الهی را در قالب نظام زمانی تجلی می‌بخشد.

جدول ۳- ارائه مثال‌های ریاضی‌وار و کمی‌سازی

شماره	آیه و موضوع	نوع کمی‌سازی	سازوکار اقناع و چگونگی اثرگذاری	مؤلفه هوش منطقی-ریاضی	دست‌آورد تربیتی
۱	اصحاب کهف و ۳۰۹ سال (کهف، ۲۵)	محاسبه زمانی	اشاره دقیق به ۳۰۹ سال هم اعجاز عددی را نشان می‌دهد و هم بر دقیق بودن محاسبات الهی تأکید می‌کند.	دقت محاسباتی	اعتماد به صحت گزارش‌های قرآنی
۲	چهار پرنده و زنده‌سازی (بقره، ۲۶۰)	شمارش و تقسیم	دستور به گرفتن چهار پرنده و قطعه‌قطعه کردن آنان به جهت استفاده از اعداد برای عینی‌سازی معاد و قدرت الهی است.	کاربرد عدد در تمثیل	درک ملموس معاد
۳	سهم ارث والدین و همسر (نساء، ۱۱-۱۲)	محاسبه کسری	تعیین سهم ارث به صورت کسری (مثلاً یک‌ششم) هرگونه اجتهاد شخصی را حذف و	الگوریتم توزیع	احساس عدالت در احکام

شماره	آیه و موضوع	نوع کمی سازی	سازوکار اقتناع و چگونگی اثرگذاری	مؤلفه هوش منطقی-ریاضی	دستآورد تربیتی
			عدالت ریاضی را تجلی می‌بخشد.		
۴	دوازده ماه و چهار ماه حرام (توبه، ۳۶)	طبقه‌بندی عددی	تقسیم سال به دوازده ماه و مشخص کردن چهار ماه حرام چارچوبی کمی برای تقویم عبادی ارائه می‌دهد.	نظام دسته‌بندی	نظم‌پذیری در عبادات
۵	نسبت یک روز خدا به هزار سال (حج، ۴۷)	مقایسه نسبتی	بیان اینکه یک روز نزد خدا مانند هزار سال است، درک مخاطب را از زمان گسترده می‌کند.	نسبت سازی زمانی	درک عظمت الهی و رای ابعاد مادی

۴-۱. استدلال استقرایی (برهان نظم)

قرآن کریم بارها انسان را به مشاهده و تأمل در نظام شگفت‌انگیز و هدفمند جهان (آفاق) و نفس خود (انفس) دعوت می‌کند تا از طریق استقراء به وجود خالق حکیم پی‌برد. همچنین با به‌کارگیری روش استدلال استقرایی مخاطب را به مشاهده نظام‌مند پدیده‌های جهان و استنتاج قوانین کلی از مشاهدات جزئی فرا می‌خواند. این رویکرد مبتنی بر فعال‌سازی هوش منطقی-ریاضی است.

۴-۱-۱. استقراء از طریق نظام شب و روز و خورشید و ماه

﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلُوكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَع النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَّاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾ (بقره، ۱۶۴)

مشاهده‌های جزئی: در این آیه خداوند متعال هشت نمونه از موارد نظم و هماهنگی در جهان آفرینش را که از آیات دال بر توحید و قدرت او است، ذکر کرده است (شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص. ۳۰۵)؛ نمونه‌هایی مانند آفرینش آسمان‌ها و زمین، آمد و شد شب و روز،

اقتناع مخاطب از طریق به کارگیری هوش منطقی-ریاضی.../ زهرا رحمتی و دیگران ۲۳

حرکت کشتی‌ها در دریاها، آبی که از آسمان نازل می‌کند و به وسیله آن زمین را زنده می‌دارد (طبرسی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص. ۹۴).

تشخیص الگو و نظم (تعمیم استقرایی): ذهن انسان با تأمل در این پدیده‌های به ظاهر پراکنده، به الگوی واحدی از نظم و حکمت دست می‌یابد. سید قطب (۱۴۰۸) با تأکید بر ضرورت نگرستن به جهان با نگاهی تازه این فرایند را بیداری حواس و شعور می‌داند و می‌نویسد: «این روش برای بیداری حواس و شعور شایان توجه است و دریچه چشم و دل را به سوی شگفتی‌های هستی باز می‌کند.» (ج ۱، ص. ۱۵۲). در واقع انسان خردمند می‌تواند از این امور عظیم و منظم، نظامی کامل را استنباط کند که به مدبری حکیم اشاره دارد؛ یعنی برای قومی که عقل پویا و بصیرتی جويا دارند، این دلایل و براهین عظیم‌اند و بر قدرت بی‌نقص و حکمت درخشان و رحمت بی‌کران خالق با تدبیر دلالت دارند (صابونی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص. ۹۸)؛ بنابراین همه این نظام‌های پیچیده، منظم و سودمند نمی‌توانند محصول تصادف یا فاقد ناظم باشند.

سازوکار اقتناع: این استدلال با خطاب قرار دادن «قوم یعقلون»، فرایند استنتاج را به عقل انسان می‌سپارد. حسینی همدانی (۱۳۸۰) با اشاره به تشابه گواهی کوچک‌ترین ذرات و بزرگترین کرات بر وحدانیت خدا، نتیجه می‌گیرد نظام شگفت‌انگیز جهان مستلزم وجود مدبر حکیمی است که تمام گردش جهان به مشیت او است (ج ۲، ص. ۷۴). در همین راستا طبرسی (۱۴۱۲ق) نیز این پدیده‌ها را نشانه‌ای برای کسانی می‌داند که با دیده عقل به این امور بنگرند و به آن‌ها استدلال کنند؛ زیرا هریک از این پدیده‌ها از نشانه‌های عظمت قدرت و شگفتی حکمت و تدبیر پروردگار است (ج ۱، ص. ۹۴). این روش استدلالی مخاطب را مستقیماً در فرایند کشف حقیقت مشارکت می‌دهد.

۴-۲- استقراء از طریق آفرینش خود انسان

﴿وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ﴾ (ذاریات، ۲۱)

مشاهده‌های جزئی: این آیه توجه را به شگفتی‌های درون انسان معطوف می‌دارد. در وجود انسان از لحاظ ترکیب اعضا، تقسیم قوا و منافع هر بخش از وجودش نشانه‌های روشنی از صنعتگری

آفریدگار حکیم وجود دارد؛ بنابراین باید انسان مراتب سیر خود را از اول خلقت تا آخرین مرتبه کمالش در نظر بگیرد تا با شناسایی خود، مجموعه عالم خلقت را بشناسد (امین، بی تا، ج ۱۲، ص. ۳۱۳). آیات انفسی بیانگر مراحل آفرینش انسانند؛ از آفرینش او از خاک و تبدیل شدنش به نطفه گرفته تا رسیدن به مراحل علقه، مضغه، عظام، لحم، شکل گیری اعضاء و جوارح، رسیدن به صورت نباتی، «خلقاً آخر» و افاضه روح و تولد انسان (طیب، ۱۳۷۸، ج ۱۲، ص. ۲۷۲).

تشخیص الگو: انسان با تأمل در این ساختار پیچیده به طور طبیعی به وجود ناظمی دانا پی می برد. مغنیه (۱۴۲۴) این پرسش را فرایندی طبیعی می داند که در پاسخ به این پرسش وجود نیرویی دانا و هدایتگر را می یابد (ج ۷، ص. ۱۴۶). قرشی (۱۳۷۷) نیز با بیان اینکه آیات توحید در وجود انسان عبارت اند از اعضاء ظاهری و باطنی بدن و جزئیات اعضاء مانند تشکیل خون، گردش آن در بدن، لوله کشی عجیب بدن به وسیله رگ ها و مویرگ ها، دستگاه گوارش و تناسل و هزاران مانند آن که همه از غایت و هدف به خصوصی حکایت دارند بر وجود الگوی منظم در خلقت انسان تأکید می ورزد (ج ۱۰، ص. ۳۴۰)؛ بنابراین وقتی انسان در خود تأمل می کند، نظامی دقیق می یابد که نمی تواند تصادفی باشد و نشانه هایی در نفس او است که بر کمال علم و قدرت صانع آن دلالت دارد (اشکوری، ۱۳۷۳، ج ۴، ص. ۲۵۸). مشاهده این شگفتی های بی شمار در درون خود انسان را به این نتیجه می رساند که وجود او تصادفی و بی نظم نیست.

سازو کار اقناع: این استدلال به دلیل جنبه شخصی و مستقیم برای هر فردی قابل درک و انکارناپذیر است. مکارم شیرازی (۱۳۷۴) با توصیف انسان به عنوان «أعجوبة عالم هستی» استدلال مبتنی بر نفس را قوی تر از استدلال آفاقی می داند و می نویسد: «آنچه در عالم کبیر است، در این عالم صغیر نیز وجود دارد، بلکه عجایی در آن است که در هیچ جای جهان نیست.» (ج ۲۲، ص. ۳۳۲). این ویژگی براهین نفسانی را به ابزاری قوی در اقناع مخاطب تبدیل می کند.

۴-۳- استقراء از طریق مطالعه تاریخ و سرنوشت اقوام گذشته

﴿قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ﴾ (آل عمران، ۱۳۷)

مشاهده های جزئی: آیه مذکور با دعوت به سیاحت در زمین و مطالعه عاقبت مکذبان، به

اقناع مخاطب از طریق به‌کارگیری هوش منطقی-ریاضی.../ زهرا رحمتی و دیگران ۲۵

نمونه‌های تاریخی متعددی اشاره دارد. «سُنن» روش‌هایی الهی است که مطابق آن، اَمّت‌های گذشته‌ای که پیامبرشان را تکذیب می‌کردند، بیچاره و نابود می‌شدند؛ البته خدا آثاری از آنان باقی می‌گذاشت تا موجب عبرت و پند دیگران شود (طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص. ۸۴۱)؛ مانند قوم عاد، ثمود، قوم صالح و قوم لوط که خداوند آن‌ها را با انواع عذاب نابود کرد؛ باین حال آثاری از آن‌ها در سرزمین‌هایشان باقی ماند که بزرگ‌ترین درس و پند را ارائه می‌دهد (طوسی، بی‌تا، ج ۲، ص. ۵۹۷).

تشخیص الگو (استقراء تاریخی): قرآن کریم در آیه ۱۳۷ سوره آل عمران با اشاره به سُنن الهی در تاریخ، از انسان می‌خواهد با مطالعه سرنوشت اقوام پیشین مانند عاد، ثمود و اصحاب کهف به الگوی ثابت الهی در برخورد با جوامع تکذیب‌کننده پی‌ببرد. این آیه با تشویق به سیر و سیاحت در زمین، اعمّ از سفر فیزیکی و مطالعه تاریخی، بر آن است که عاقبت‌شناسی تمدن‌های گذشته زمینه‌ای برای درک قوانین الهی حاکم بر تاریخ و عبرت‌گیری از سرنوشت گذشتگان باشد (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰، ج ۳، ص. ۲۲۷). وقتی ده‌ها نمونه از این دست در تاریخ بررسی شود، قانونی کلی و سَنّی الهی استخراج می‌شود: ﴿سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا﴾ (احزاب، ۶۲).

سازوکار اقناع: این سنت تاریخی به‌عنوان قانونی ثابت برای مخاطبان قرآن جنبه هشداردهنده دارد. تاریخ مستلزم پابندی به قوانین ابدی خداوند است و در سنت خدا هیچ تغییری نخواهی یافت (ابن‌عجیبه، ۲۰۱۰، ج ۱، ص. ۳۷۶). این قوانین تاریخی قانون جامعی برای حرکت ملت‌ها و ظهور و سقوط آن‌ها است و برای هر قومی اهمیت حیاتی دارد؛ به‌گونه‌ای که خصوصیات اخلاقی و کارهای نیک و بد و تفکرات گذشتگان را برای ما بازگو می‌کنند، علل سقوط، سعادت، کامیابی و ناکامی جوامع را در اعصار و قرون مختلف نشان می‌دهند. در حقیقت تاریخ گذشتگان آینه زندگی روحی و معنوی جوامع بشری و نیز هشدار است برای آیندگان (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۳، ص. ۱۰۲). این استدلالی استقرایی برای هشدار به مخاطبان قرآن است. ویژگی هشداردهنده و عبرت‌آموز بودن استدلال تاریخی را به ابزاری مؤثر

در اقناع مخاطبان تبدیل می‌کند.

جدول ۴- استدلال استقرایی (برهان نظم)

شماره	آیه و موضوع	نوع استدلال	سازوکار اقناع و چگونگی اثرگذاری	مؤلفه هوش منطقی-ریاضی	دست‌آورد تربیتی
۱	آفرینش آسمان‌ها و زمین (نمل، ۶۰)	استقراء طبیعی	اشاره به عظمت و نظم آسمان‌ها و زمین و نزول باران برای زندگی‌بخشی، ذهن را از جزء به کل هدایت می‌کند.	مشاهده و تعمیم	درک وجود خالق حکیم
۲	مراحل آفرینش انسان (حج، ۵)	استقراء تکوینی	توصیف مراحل خلقت انسان از خاک تا حیات مخاطب را به استنتاج حکمت و برنامه‌ریزی در آفرینش سوق می‌دهد.	استدلال از جزء به کل	باور به هدفمندی آفرینش
۳	نشانه‌های آفاقی و انفسی (روم، ۲۴-۲۰)	استقراء تطبیقی	ارائه چندین نمونه از نشانه‌ها در آسمان‌ها، زمین و نفس انسان الگویی واحد از نظم و تدبیر را نمایان می‌کند.	الگویابی	کشف سنت‌های الهی در طبیعت
۴	نظم در آفرینش آسمان و زمین (ق، ۱۱-۶)	استقراء ساختاری	توصیف دقیق آفرینش آسمان بلند و زمین استوار مخاطب را به استنتاج وجود ناظمی حکیم وامی‌دارد.	استدلال از نظم به ناظم	تقویت ایمان به خداوند
۵	نظم در آفرینش کوه‌ها و رودها (ملک، ۴-۳)	استقراء زمین‌شناختی	اشاره به استواری کوه‌ها و جاری شدن رودها ذهن را به سمت درک طراحی هوشمندانه در نظام زمین هدایت می‌کند.	استنتاج علی	درک ربوبیت خداوند

۵-۱. استدلال قیاسی (قیاس منطقی)

قرآن کریم برای اثبات مفاهیم بنیادینی مانند توحید، معاد و نفی شرک به کرات از استدلال‌های

قیاسی بهره برده است که مستقیماً با هوش منطقی-ریاضی مخاطب ارتباط برقرار می‌کند. این استدلال‌ها در آشکال مختلفی از جمله قیاس استثنائی، قیاس اقترانی و برهان خلف ارائه شده‌اند. در ادامه به تحلیل پنج نمونه برجسته و سازوکار اقناعی هریک می‌پردازیم

۵-۱- قیاس برای ردّ شرک (برهان تمناع)

﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ...﴾ (انبیاء، ۲۲)

تحلیل قیاسی: برهان تمناع از متقن‌ترین براهین فلسفی است. ساختار قیاس به صورت دو مقدمه و یک نتیجه می‌باشد. این آیه برهان تمناع را که ساختاری قیاسی دارد، مطرح می‌کند و به اثبات توحید می‌پردازد که مبتنی بر این اصل منطقی است که در صورت تعدّد خدایان، تعارض اراده‌ها موجب اختلال در نظام جهان می‌شود؛ اما از آنجاکه نظم واحدی بر جهان حاکم است، تنها یک مدبّر حکیم وجود دارد. استدلال مذکور دلیلی فلسفی است بر نفی شرک و اثبات یگانگی خداوند (طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۷، ص. ۷۰). شیخ طوسی (بی تا) نیز با توضیح لوازم منطقی تعدّد آله محال بودن اجتماع نقیضین را در صورت تعدّد خدایان تشریح می‌کند (ج ۷، ص. ۲۳۹). این تحلیل نشان می‌دهد قرآن با برهان تمناع، وجود هرگونه شریک برای خداوند را با استدلالی منطقی و مبتنی بر مشاهده به طور قطعی نفی می‌کند.

سازوکار اقناع: این آیه از قوی‌ترین و ملموس‌ترین داده‌ها یعنی «نظم مشاهده‌پذیر حاکم بر جهان»- به عنوان نقطه آغاز استدلال خود بهره می‌برد. ما در سراسر جهان به وضوح نظام واحد و هماهنگی را مشاهده می‌کنیم که در سراسر آسمان و زمین ثابت و یکسان است (مکارم، ۱۳۷۴، ج ۱۳، ص. ۳۸۱). قرآن در این آیه از یک واقعیت مشهود و تجربی یعنی نظم و هماهنگی حاکم بر جهان- به عنوان مقدمه قطعی استدلال خود استفاده می‌کند. از آنجاکه هیچ خردمندی نمی‌تواند وجود این نظم را انکار کند، ناچار است نتیجه منطقی مستتر در آن، یعنی وحدت خالق، را بپذیرد. این روش اقناع را بر پایه مشاهدات عینی و عقل سلیم استوار می‌سازد.

۴-۵- قیاس اقترانی برای اثبات معاد

﴿وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ...﴾ (روم، ۲۷)

تحلیل قیاسی: این آیه استدلال قیاسی را به این صورت ارائه می دهد که اگر خداوند قادر بر فعل بزرگتر (آفرینش نخستین مسبوق به عدم) باشد، به طریق اولی بر فعل کوچکتر (بازآفرینی) نیز قادر است. این ساختار در منطق به «قیاس اولویت» معروف است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۲، ص. ۵۱۹). زمخشری (۱۴۰۷) در کشف نیز بر این جنبه قیاسی آیه تأکید کرده است و آن را از براهین عقلی محکم برای معاد می داند. ساختار قیاس بدین صورت است: مقدمه کبری: هرکس که توانایی انجام دادن کار بزرگتر و پیچیده تر را دارد، به طریق اولی توانایی انجام دادن کار کوچکتر و ساده تر را نیز دارد (ج ۳، ص. ۴۷۶)؛ البته تعبیر «آسان تر» از دیدگاه ادراک انسانی است؛ چراکه برای قدرت نامحدود الهی سخت و آسان مفهومی ندارد. این تعبیر برای درک بهتر مخاطب انسانی به کار رفته است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص. ۴۱۱). این تحلیل نشان می دهد قرآن با زبان منطق و متناسب با درک انسانی استدلالی قاطع بر معاد ارائه می دهد که هم عقلانی است و هم اقناع کننده.

سازوکار اقناع: قرآن در این آیه از واقعیتی انکارناپذیر (آفرینش نخستین) به عنوان پایه استدلال خود استفاده می کند و به شبهه مخالفان درباره معاد با زبانی کاملاً منطقی و قیاسی پاسخ می گوید. این روش مخاطب عقل گرا را قانع می کند که اعاده و حیات بعد از مرگ برای مخلوقات آسان تر از ابتداء خلقت آنها است؛ زیرا در اعاده خداوند می گوید ﴿كُنْ فَيَكُونُ﴾: باش، پس می شود؛ درحالی که در جریان عادی آفرینش باید انسان ابتداء علقه شود، سپس مضغه و عظام و بعد گوشت روئیده شود، سپس روح دمیده شود. در روند معمول و طبیعی خلقت انسان تا این مراحل در رحم مادر نگذرد، هرگز فرزندی به دنیا نخواهد آمد (طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۸، ص. ۴۷۳)؛ البته استثنائاتی مانند آفرینش حضرت آدم و حوا (ع) وجود دارد که خارج از این جریان عادی، و خود دلیلی مضاعف بر قدرت مطلق الهی است. بنابراین خدایی که می تواند این نظام عظیم را با سابقه عدم خلق کند، بازآفرینی موجوداتی که قبلاً الگو و ماده اولیه شان را می داند، به مراتب برایش ساده تر است. این استدلال برای انسان های عاقل و خردمند بسیار قناع کننده است. این امر استدلال را برای مخاطب ملموس و عینی می سازد.

۵-۳- قیاس استثنائی برای نفی ولایت غیر خدا

﴿أَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا...﴾ (مائده، ۵۰)

تحلیل قیاسی: این آیه یک قیاس استثنائی فشرده و قدرتمند ارائه می دهد که در ساختار استفهام توییخی طرح شده است. علامه طباطبایی (۱۳۵۲) این آیه را نتیجه گیری از مقدمات پیشین می داند و آن را «استفهام توییخی» می خواند که در مقام بیان این مطلب است که وقتی احکام و شرایع حق از ناحیه خدا نازل شده است و غیر از این احکام، هیچ حکم حقی وجود ندارد، پس این کسانی که از حکم حق اعراض می کنند، به دنبال چه حکمی می گردند؟ (ج ۵، ص. ۳۵۶) فخر رازی (۱۴۲۰) با استفاده از قیاس منطقی نتیجه می گیرد طلبیدن هر چیزی غیر از حکم خدا، طلبیدن حکم جاهلیت است (ج ۱۲، ص. ۳۷۴). ساختار قیاسی آیه بدین صورت است: مقدمه کبری (امر بدیهی): هر حکمی که از حکم خدا بهتر نباشد، طلبیدن آن باطل و ناروا است. مقدمه صغری (اثبات شده با پرسش انکاری): هیچ کس از خدا بهتر حکم نمی کند: ﴿وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا﴾. نتیجه: طلبیدن هر حکم دیگری مانند ﴿حُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ﴾ باطل است.

سازوکار اقتناع: این آیه با طرح پرسشی انکاری مخاطب را در یک دوگانه منطقی قاطع قرار می دهد. به بیان دیگر این پرسش مخاطب را به مقایسه بین حکم الهی و حکم جاهلیت وادار می کند (طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۳، ص. ۱۶). ساختار آیه مذکور ذهن مخاطب را به صورت ناخودآگاه وادار می کند تا با مقایسه این دو گزینه ناپایداری و بی اساسی گزینه مقابل را دریابد و به ناچار گزینه منطقی و برتر (حکم خدا) را بپذیرد. این فرایند اقتناعی درونی و مبتنی بر عقلانیت محض ایجاد می کند.

جدول ۵- استدلال قیاسی (قیاس منطقی)

شماره	آیه و موضوع	نوع استدلال	سازوکار اقتناع	مؤلفه هوش منطقی-ریاضی	دستآورد تربیتی
۱	نفی شریک برای خدا (اسراء، ۴۲)	قیاس استثنائی	با فرض گرفتن وجود شریک نتایج نامعقول (پُر شدن آسمان ها از خدایان) بیان	استدلال شرطی منفی	درک ضرورت توحید

شماره	آیه و موضوع	نوع استدلال	سازوکار اقناع	مؤلفه هوش منطقی-ریاضی	دستاورد تربیتی
			می‌شود تا فرض اولیه باطل گردد.		
۲	نفی فرزند برای خدا (صافات، ۱۴۹-۱۵۵)	برهان خلف	با حذف گزینه‌های محال مخاطب را به پذیرش تنها گزینه معقول وامی‌دارد.	استدلال قیاسی ازلی	رد ادعای شرک
۳	بطلان پرستش ساخته دست (صافات، ۹۵-۹۶)	قیاس عملی	پرسش از اینکه «آیا آنچه می‌سازید را می‌پرستید؟» ذهن را به مقایسه بین خالق و مخلوق وامی‌دارد.	مقایسه منطقی	احساس پوچی پرستش غیرخدا
۴	برهان تمنع (انبیاء، ۲۱-۲۲)	قیاس اقترانی	اگر خدایان متعدد بودند، نظام جهان به هم می‌خورد؛ اما نظام برقرار است، پس خدایان متعدد نیستند.	استدلال قیاسی مبتنی بر مشاهده	پذیرش ضرورت وحدانیت خدا
۵	نفی شریک در ملکوت (مؤمنون، ۹۱)	قیاس سلبی	خداوند هرگز شریکی نگرفته است؛ زیرا در این صورت هر خدایی بخشی از خلقت را می‌ربود و نظام مختل می‌شد.	استدلال مبتنی بر فرض محال	تقویت باور به یگانگی در تدبیر

بحث و نتیجه‌گیری

از آنچه گذشت به دست می‌آید که هوش منطقی-ریاضی به عنوان محور اصلی در الگوی تربیتی قرآن برای اقناع مخاطب به کار رفته است. یافته‌های پژوهش در پنج محور اصلی (پرستش‌های عقلائی، روابط علی-معلولی، مثال‌های ریاضی وار، استدلال استقرایی و استدلال قیاسی) نشان داد که قرآن کریم نه تنها از این سازوکارها برای اثبات گزاره‌های اعتقادی استفاده کرده، بلکه آن‌ها را در قالب یک الگوی تربیتی نظام‌مند به کار گرفته است. در این الگو هریک

اقناع مخاطب از طریق به کارگیری هوش منطقی-ریاضی.../ زهرا رحمتی و دیگران ۳۱

از روش های پنج گانه کارکردی دو گانه دارد: از یک سو مخاطب را به لحاظ فکری اقناع می کند و از سوی دیگر، ابعاد خاصی از هوش عقلانی و اخلاقی او را تربیت می نماید. پس از مرور نظام مند پیشینه پژوهش می توان تمایزهای اساسی این پژوهش را در موارد زیر خلاصه کرد:

۱) رویکرد یکپارچه و نظام مند در مقابل مطالعات پراکنده: پیشینه پژوهش نشان می دهد مطالعات پیشین یا به صورت کلی به روش های اقناع قرآنی پرداخته اند، یا صرفاً به شناسایی مصادیق هوش منطقی-ریاضی در قرآن اکتفا کرده اند؛ در حالی که پژوهش حاضر برای نخستین بار پنج سازوکار اصلی هوش منطقی-ریاضی را در کنار هم و در قالب الگویی یکپارچه تحلیل کرده و ارتباط هریک را با کارکرد تربیتی مشخص تبیین نموده است.

۲) تحلیل سازوکار اقناع و چگونگی اثرگذاری، نه صرف شناسایی مصادیق: بیشتر پژوهش های پیشین به ذکر مصادیق قرآنی بسنده کرده اند، بدون اینکه به تحلیل دقیق چگونگی اقناع سازی و چرایی اثرگذاری تربیتی هر روش پرداختند؛ اما پژوهش حاضر با بهره گیری از تفاسیر معتبر، در هر آیه سازوکار روان شناختی و منطقی اقناع را به تفصیل تحلیل کرده است.

۳) تبیین دستاوردهای تربیتی هر روش در کنار کارکرد اقناعی: یکی از خلأهای مهم در ادبیات موضوع عدم توجه به نتیجه تربیتی هر روش اقناعی بود. پژوهش حاضر نشان داده است هریک از پنج سازوکار افزون بر اقناع فکری، به پرورش یک توانایی عقلانی خاص منجر می شود: پرسش های عقلانی^۱ تربیت کننده روحیه نقادی و تفکر انتزاعی اند؛ روابط علی-معلولی مسئولیت پذیری و انتخاب آگاهانه را تقویت می کنند؛ مثال های ریاضی وار دقت، انضباط فکری و عدالت طلبی را پرورش می دهند؛ استدلال استقرایی^۲ نگرش علمی و حقیقت جویی را تربیت می کند؛ و استدلال قیاسی توانایی استدلال نظام مند و تفکر منطقی را توسعه می بخشد.

۴) ارائه الگوی تربیتی قابل استفاده در نظام های آموزشی معاصر: در حالی که پژوهش های پیشین بیشتر بر طراحی محتوای چند رسانه ای یا بهبود یادگیری مفاهیم قرآنی متمرکز بوده اند، پژوهش حاضر با استخراج یک الگوی تربیتی عقلانی مبتنی بر قرآن چارچوبی نظری برای

بازطراحی نظام‌های آموزشی معاصر بر مبنای آموزه‌های وحیانی ارائه می‌دهد. این الگو نشان می‌دهد چگونه می‌توان از ظرفیت‌های هوش منطقی-ریاضی در فرایند تربیت دینی بهره برد، بدون اینکه به تقلید صرف یا تحمیل باورها بسنده شود.

در مجموع یافته‌های این پژوهش به روشنی نشان می‌دهد که قرآن کریم با تلفیق اقناع منطقی و تربیت عقلانی، الگویی جامع و نظام‌مند ارائه می‌دهد که می‌تواند پاسخی قانع‌کننده به شبهات تعارض دین و عقلانیت باشد. این الگو که مبتنی بر فعال‌سازی هوش منطقی-ریاضی است، مخاطب را از پذیرش تقلیدی به باوری استدلالی، و از انفعال فکری به کنشگری نقادانه سوق می‌دهد؛ براین اساس پیشنهاد می‌شود تربیت دینی در نظام‌های آموزشی معاصر نه به صورت تحمیلی و صرفاً عاطفی، بلکه در قالب پرسش‌های چالش‌برانگیز، تحلیل روابط علی، مثال‌های عینی و استدلال‌های منطقی طراحی شود تا ضمن احترام به عقلانیت مخاطب، ایمانی پایدار و همراه با بصیرت در او شکل گیرد.

جدول تلفیق سه محور کلیدی در الگوی تربیتی قرآن

شماره	حوزه روشی هوش منطقی	نمونه‌های قرآنی	کارکرد اقناعی	دست‌آورد تربیتی
۱	استدلال قیاسی	قیاس اولویت (روم، ۲۷) برهان تمانع (انبیاء، ۲۲)	ایجاد یقین عقلانی از طریق براهین منطقی	پرورش توان استدلال و تفکر نظام‌مند
۲	استدلال استقرایی	نظام آفرینش (بقره، ۱۶۴) تاریخ اقوام (آل عمران، ۱۳۷)	اقناع از طریق مشاهده و کشف الگوهای تکرارشونده	تربیت نگرش علمی و حقیقت‌جویی
۳	روابط علی-معلولی	تقوا و گشایش (طلاق، ۳-۲) کفران و زوال نعمت (نحل، ۱۱۲)	ایجاد پیش‌بینی‌پذیری و احساس کنترل بر سرنوشت	تقویت مسئولیت‌پذیری و انتخاب آگاهانه
۴	مثال‌های ریاضی‌وار	محاسبات ارث (نساء، ۱۱) پاداش ده‌برابری (انعام، ۱۶۰)	ارائه چارچوب محاسباتی ملموس و عینی	پرورش دقت، انضباط فکری و عدالت‌طلبی
۵	پرسش‌های عقلانی	هدف آفرینش (مؤمنون، ۱۱۵) نقد بت‌ها (احقاف، ۴)	فعال‌سازی خوداقناعی از طریق چالش‌شناسی	تربیت روحیه نقادی و تفکر انتزاعی

منابع

قرآن کریم

- آلوسی، محمود بن عبدالله (۱۴۱۵ق). *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم*. دار لکتاب العلمیه.
- آرمسترانگ، توماس (۱۳۸۷). *هوش های چندگانه در کلاس درس* (مehشید صفری، به ترجمه). مدرسه.
- ابن عاشور، محمد طاهر (۱۴۲۰ق). *التحریر و التنویر*. مؤسسه التاریخ العربی.
- ابن عجبیه، احمد (۲۰۱۰م). *البحر الممدید فی تفسیر القرآن المجید*. دار الکتب العلمیه.
- اشکوری، محمد بن علی (۱۳۷۳ش). *تفسیر شریف لاهیجی*. دفتر نشر داد.
- امین، نصرت بیگم (بی تا). *مخزن العرفان در تفسیر القرآن*. انجمن حمایت از خانواده های بی سرپرست.
- بردار، علیرضا (۱۳۸۵). *هوش*. مجله اصلاح و تربیت، ۵۳ (۱۳۸)، ۱۶-۱۳.
- برونو، فرانک (۱۳۸۴). *فرهنگ توصیفی روانشناسی* (فرزانه طاهری و مهشید یاسائی، به ترجمه). طرح نو.
- بهشتی، سعید؛ و شکری نیا، محمدعلی (۱۳۹۰). جایگاه طبیعت در تربیت انسان از دیدگاه قرآن کریم. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۱۹ (دوره جدید)، ۹-۳۷.
- SID. <https://sid.ir/paper/475166/fa>
- بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۴۱۸ق). *أنوار التنزیل و أسرار التأویل*. دار إحياء التراث العربی.
- ثعالبی، عبدالرحمان بن محمد (۱۴۱۸ق). *الجواهر الحسان فی تفسیر القرآن*. دار إحياء التراث العربی.
- حسینی همدانی، محمد (۱۳۸۰). *انوار درخشان در قرآن*. لطفی.
- حکیم آراء، محمدعلی (۱۳۸۴). *ارتباطات متقاعدگرایانه و تبلیغ*. سمت.
- حقی، اسماعیل بن مصطفی (بی تا). *روح البیان*. دار الفکر.
- حلیمی جلودار، حبیب الله؛ و یعقوبی، حسن (۱۴۰۳). استفاده از زبان مشترک در فرایند اقتناع و تربیت مخاطب از منظر آیات قرآن کریم. *مطالعات فهم قرآن*، ۱ (۲)، ۶۰-۴۵. <https://civilica.com/doc/2409257>
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷ش). *لغت نامه دهخدا*. دانشگاه تهران.
- زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ق). *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل*. دار لکتاب العربی.
- فتح الهی، ابراهیم؛ و کاملی، ابراهیم (۱۳۹۴ش). فرایند اقتناع در قرآن کریم. *تحقیقات علوم قرآن و حدیث*، ۱۲ (۲۵)، ۷۵-۹۹. <https://dx.doi.org/10.22051/tqh.2015.948>
- فتحی، علی؛ و طاهری، محبوبه، (۱۳۹۴). زبان تصویری، زبان تربیتی قرآن. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۳ (۲۸)، ۸۵-۱۰۶.
- شاه عبدالعظیمی، حسین (۱۳۶۳ق). *تفسیر اثنی عشری*. میقات.

- صابونی، محمد علی (۱۴۲۱ق). *صفوة التفاسیر*. دار الفکر.
- صدر حاج سید جوادی، احمد (۱۳۷۵). *دائرة المعارف تشیع*. شهید محبی.
- طالقانی، محمود (۱۳۶۲ش). *پرتویی از قرآن*. شرکت سهامی انتشار.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۵۲ش). *المیزان فی تفسیر القرآن*. مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۸ق). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. دار المعرفة.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۲ق). *تفسیر جوامع الجامع*. حوزه علمیه قم.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا). *التبیان فی تفسیر القرآن* (احمد حبیب عاملی، به تصحیح). دار احیاء التراث العربی.
- طیب، عبدالحسین (۱۳۷۸ش). *أطیب البیان فی تفسیر القرآن*. اسلام.
- غلامی، زهره؛ قدیمی، رضا؛ و موسوی قیداری، سیدرضا (۱۴۰۱). بررسی به کارگیری نظریه هوش های چندگانه در بهبود یادگیری مفاهیم تربیتی قرآن. *پانزدهمین همایش ملی علمی-پژوهشی روان شناسی و علوم تربیتی*، شیروان، ۷ (۲)، ۲۸-۳۴.
<https://civilica.com/doc/1627182>
- قرشی، علی اکبر (۱۳۷۷ش). *تفسیر احسن الحدیث*. بنیاد بعثت مرکز چاپ و نشر.
- قطب، سید (۱۴۰۸ق). *فی ظلال القرآن*. دار الشروق.
- فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). *تفسیر کبیر مفاتیح الغیب*. دار احیاء التراث العربی.
- فضل الله، محمد حسین (۱۴۳۹ق). *تفسیر من وحی القرآن*. دار الملائک الطباعة و النشر و التوزیع.
- کاکاوندی، مهوش (۱۳۹۲). بررسی مصادیق هوش ریاضی-منطقی در آیات قرآن کریم. *دانشگاه بوعلی سینا*.
- گاردنر، هوارد (۱۳۹۶). *هوش های چندگانه* (حمیدرضا بلوچ، به ترجمه). *انتشارات آسمان نیلگون*.
- مرادی، حجت الله (۱۳۸۹). *اقتناع سازی و ارتباطات اجتماعی*. ساقی.
- مغنیه، محمد جواد (۱۴۲۴ق). *الکاشف*. دار الکتب اسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴ش). *تفسیر نمونه*. دار الکتب الاسلامیه.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۹ش). *انوار الأصول*. مدرسه الإمام علی بن ابی طالب (علیه السلام).
- مناقب، سیدمصطفی؛ و زاهدی فر، سیف علی (۱۳۹۸). *اصول معرفتی و شیوه های اقناعی قرآن کریم با رویکرد تربیتی*. *آموزه های تربیتی در قرآن و حدیث*، ۵ (۲)، ۱۷۵-۱۹۱.
- SID. <https://sid.ir/paper/527061/fa>
- هاروی، سیلور؛ و ریچاردو، استرانگ (۱۳۸۷). *روش تدریس با استفاده از یکپارچه کردن سبک های یادگیری و هوش های چندگانه* (بهمن سعیدی پور، به ترجمه). کرمانشاه: طاق بستان.